संस्कृतमहाकाव्येषु लोककल्याणस्य अवधारणा रू कालिदासस्य रघुवंशकुमारसम्भवमहाकाव्ययोः विशेषसन्दर्भे अध्ययनम्

कुप्पा श्रीपाद, शर्मा शोधार्थीः, श्री जगदीशप्रसाद झाबरमल टिबडेवाला विश्वविद्यालयः, विद्यानगरी, झुंझुनूं, राजस्थान
डॉ. हीरा प्रसाद पाण्डे, शोधनिर्देशिकाः, श्री जगदीशप्रसाद झाबरमल टिबडेवाला विश्वविद्यालयः, विद्यानगरी, झुंझुनूं, राजस्थान

सारांशः

भारतीय संस्कृत साहित्ये लोक कल्याणस्य अवधारणा भारतीय जीवन दर्शनस्य प्रमुखमङ्गलकारी तत्त्वम् अस्ति। भारतीय चिन्तन परम्परायां व्यक्तेः कल्याणं समाजस्य कल्याणेन, समाजस्य कल्याणं प्रकृतेः संरक्षणेन, प्रकृतेः संरक्षणं च समग्रसृष्टेः सन्तुलनेन सह सम्बद्धम् अस्ति। संस्कृत महाकाव्यानि केवलं काव्य सौन्दर्यस्य अभिव्यक्ति माध्यमानि न सन्ति, अपितु भारतीय संस्कृतेः, नैतिक मूल्यानां, सामाजिकादर्शानां, राजधर्मस्य, प्रकृतिप्रेम्णः तथा लोकमङ्गलस्य महत्त्वपूर्णानि स्रोतांसि अपि सन्ति। महाकवि कालिदासस्य रघुवंशम् तथा कुमारसम्भवम् इति महाकाव्यद्वयं लोककल्याणस्य भारतीय संकल्पनां विविधैः आयामैः प्रस्तुतयति। रघुवंशे आदर्श राज्यव्यवस्था, प्रजापालनम, त्यागः, दानम, कर्तव्यपालनं च लोककल्याणस्य आधाररूपेण दृश्यन्ते। कुमारसम्भवे प्रकृति प्रेम, तपस्या, आत्मसंयमः, शिवपार्वत्योः संयोगः तथा कुमारस्य जन्मद्वारा दैवीशक्तेः संरक्षणं लोककल्याणस्य व्यापकं स्वरूपं प्रकाशयन्ति। प्रस्तुतस्य शोधपत्रस्य मुख्योद्देश्यं कालिदासस्योभयोः महाकाव्ययोः लोककल्याण सम्बद्धानां तत्त्वानां समालोचनात्मकम् अध्ययनं कृत्वा तेषां समकालीन प्रासङ्गिकतायाः विवेचनम् अस्ति।

बीजशब्दाः – संस्कृतमहाकाव्यम, लोककल्याणम, कालिदासः, रघुवंशम, कुमारसम्भवम, राजधर्मः, लोकमङ्गलम, प्रकृतिसंरक्षणम, भारतीयदर्शनम।

प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः लोकमङ्गलस्य भावना अस्ति। भारतीय दार्शनिक परम्परायां मानवजीवनस्य उद्देश्यं केवलं व्यक्तिगत सुखस्य प्राप्तिः न, अपितु परिवारस्य, समाजस्य, राष्ट्रस्य तथा समग्रविश्वस्य कल्याण साधनम् अपि मन्यते। वेदेषु, उपनिषत्सु, रामायणे, महाभारते, पुराणेषु तथा संस्कृत महाकाव्येषु एषा कल्याणभावना विविधरूपेण अभिव्यक्ता अस्ति। 'सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः' इत्यादयः भारतीय वाङ्मयस्य व्यापक कल्याणदृष्टेः प्रतिनिधिविचाराः सन्ति।

संस्कृतमहाकाव्य परम्परायां महाकवि कालिदासस्य स्थानम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। तस्य काव्येषु प्रकृतिः, मानवजीवनम, धर्मः, प्रेम, त्यागः, कर्तव्यबोधः तथा सामाजिकमर्यादा इत्यादीनां सुन्दरः समन्वयः दृश्यते। कालिदासः मानवीयभावनानां सूक्ष्मचित्रणेन सह व्यापक सामाजिक जीवनस्य आदर्शान् अपि प्रस्तुतयति।

रघुवंशम् इति महाकाव्ये रघुवंशीयनृपाणाम् आदर्शजीवनस्य वर्णनं प्राप्यते। अस्मिन् काव्ये राजधर्मः, प्रजापालनम, दानशीलता, आत्मसंयमः, त्यागः तथा उत्तरदायित्वबोधः लोककल्याणस्य प्रमुखाधाराः सन्ति। अपरतः कुमारसम्भवम् इति महाकाव्ये हिमालयस्य प्राकृतिक महिमा, पार्वत्याः तपस्या, शिवस्य वैराग्यम् तथा कुमारस्य जन्मसम्बद्धा कथा व्यापकस्य दैवीयलोकहितस्य परिकल्पनां प्रस्तुतयति।

अतः कालिदासस्योभयोः महाकाव्ययोः अध्ययनं भारतीयलोककल्याणदृष्टेः विविधपक्षान् अवगन्तुं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

शोधसमस्या

वर्तमान समाजे सामाजिक वैषम्यम, पर्यावरण सङ्कटम, नैतिक मूल्यानां ह्रासः, व्यक्तिगत स्वार्थस्य वृद्धिः तथा सार्वजनिक दायित्वस्य उपेक्षा इत्यादयः प्रमुखाः समस्याः सन्ति। एतादृशे सन्दर्भे प्राचीन संस्कृत महाकाव्येषु निहितानां लोककल्याणकारी विचाराणां पुनरध्ययनम् आवश्यकम् अस्ति।

प्रस्तुत शोधस्य प्रमुखा समस्या अस्ति यत् कालिदासस्य रघुवंशे तथा कुमारसम्भवे लोककल्याणस्य अवधारणा केन प्रकारेण अभिव्यक्ता अस्ति, तस्याः नैतिकं सामाजिकं प्राकृतिकं च स्वरूपं किम् अस्ति, तथा आधुनिकजीवने तस्याः कियत् महत्त्वम् अस्ति।

शोधस्य उद्देश्यानि

1. संस्कृतमहाकाव्येषु लोककल्याणस्य भारतीयसंकल्पनायाः स्वरूपस्य अध्ययनम।
2. रघुवंशमहाकाव्ये राजधर्मस्य, प्रजापालनस्य तथा सामाजिकदायित्वस्य विश्लेषणम।
3. कुमारसम्भवमहाकाव्ये प्रकृतिप्रेम्णः, तपस्यायाः तथा व्यापककल्याणभावनायाः अध्ययनम।
4. कालिदासस्य काव्यदृष्टौ व्यक्तिगतकल्याणस्य सामूहिककल्याणस्य च सम्बन्धस्य विवेचनम।
5. उभयोः महाकाव्ययोः लोककल्याणकारीविचाराणां समकालीनप्रासङ्गिकतायाः परीक्षणम।

शोधपद्धतिः

अस्मिन् शोधपत्रे वर्णनात्मकायाः, विश्लेषणात्मकायाः तथा तुलनात्मकायाः शोधपद्धतेः उपयोगः कृतः। कालिदासस्य रघुवंशम् तथा कुमारसम्भवम् इत्येतयोः महाकाव्ययोः प्रमुखप्रसङ्गानां, श्लोकानां तथा काव्यगतविचाराणां विश्लेषणं कृत्वा लोककल्याणस्य विविधायामाः विवेचिताः सन्ति। मूलग्रन्थानां समीपपाठः, भारतीयदार्शनिकदृष्टेः उपयोगः तथा वर्तमानसामाजिकपरिस्थितिभिः सह तुलनात्मकचिन्तनम् अस्य अध्ययनस्य आधाराः सन्ति।

लोककल्याणस्य भारतीयसंकल्पना

'लोककल्याणम' इति पदं लोकस्य अर्थात् जनसमुदायस्य हितम, सुखम, समृद्धिः, सुरक्षा तथा सर्वतोमुखी उन्नतिः इत्येतान् अर्थान् बोधयति। भारतीयचिन्तनपरम्परायां लोककल्याणं केवलं भौतिकसमृद्धेः पर्यायः नास्ति। तत्र नैतिकोन्नतिः, आध्यात्मिकविकासः, सामाजिकसौहार्दम, प्राकृतिकसन्तुलनं तथा न्यायपूर्णजीवनम् अपि अन्तर्भवन्ति।

भारतीयपरम्परायां धर्मस्य अवधारणा अपि लोककल्याणेन सह सम्बद्धा अस्ति। धर्मः व्यक्तेः आचरणं नियन्त्रयति, सामाजिकव्यवस्थायाः संरक्षणं करोति तथा कर्तव्यपालनाय प्रेरयति। तथापि लोककल्याणस्य समुचितबोधाय धर्मस्य विवेचनं न्यायस्य, करुणायाः, परोपकारस्य तथा जनहितस्य सन्दर्भे करणीयम्।

कालिदासस्य काव्येषु एषा भावना प्रत्यक्षतया तथा परोक्षतया अभिव्यक्ता अस्ति। तस्य दृष्टौ आदर्शजीवनं स्वार्थपरतायाः स्थाने कर्तव्यनिष्ठायाः, अधिकारस्य स्थाने उत्तरदायित्वस्य, तथा व्यक्तिगतसुखस्य स्थाने व्यापकहितस्य प्रतिष्ठां करोति।

रघुवंशमहाकाव्ये लोककल्याणस्य अवधारणा

1. आदर्शराजधर्मः तथा प्रजापालनम

रघुवंशम् इति महाकाव्ये राजधर्मस्य तथा प्रजाहितस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। कालिदासः प्रथमसर्गे दिलीपस्य वंशस्य वर्णनं कुर्वन् आदर्शराजानां गुणान् प्रकाशयति। रघुवंशीयनृपाः प्रजापालनं स्वकीयम् अनिवार्यं कर्तव्यं मन्यन्ते। तेषां शासनस्य उद्देश्यं केवलं राज्यविस्तारः, धनसञ्चयः अथवा व्यक्तिगतवैभवस्य प्रदर्शनं न, अपितु प्रजानां सुरक्षा, समृद्धिः तथा सुखम् अस्ति।

कालिदासस्य प्रसिद्धः श्लोकः अस्ति।

"प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः।।"
– रघुवंशम, प्रथमसर्गः।

अस्य श्लोकस्य आशयः अस्ति यत् आदर्शराजा प्रजाभ्यः करं प्रजानामेव कल्याणाय गृह्णाति। यथा सूर्यः पृथिव्याः जलं गृहीत्वा सहस्रगुणेन वर्षारूपेण पुनः प्रददाति, तथैव राजा जनसामान्यात् प्राप्तं राजस्वं बहुगुणितरूपेण जनहिताय विनियोजयेत। अयं विचारः लोककल्याणकारीराज्यव्यवस्थायाः महत्त्वपूर्णम् आदर्शं प्रस्तुतयति। राजस्वस्य उद्देश्यं जनसामान्यस्य शोषणं न, अपितु सार्वजनिकसुविधानां, सुरक्षायाः, शिक्षायाः तथा सामाजिकसमृद्धेः संवर्धनम् अस्ति। आधुनिकसन्दर्भे एषः सिद्धान्तः उत्तरदायीशासनस्य, जनकल्याणकारीनीतीनां तथा सार्वजनिकसम्पत्तेः न्यायपूर्णविनियोगस्य महत्त्वं स्मारयति।

2. त्यागः, दानशीलता तथा कर्तव्यबोधः

रघुवंशीयनृपाणां चरित्रेषु त्यागः तथा दानशीलता महत्त्वपूर्णगुणौ स्तः। राजा स्वकीयसम्पत्तेः, शक्तेः तथा अधिकारस्य उपयोगं जनहिताय करोति। एतादृशी भावना शासनस्य नैतिकाधारं सुदृढं करोति। दिलीपस्य चरित्रे गुरोः कामधेनोः पुर्त्याः नन्दिन्याः सेवायाः प्रसङ्गः विशेषतः उल्लेखनीयः। सः स्वकर्तव्यपालनाय स्वसुखस्य उपेक्षां करोति। तस्य आचरणं दर्शयति यत् उत्तरदायित्वस्य निर्वहणं केवलं पदेन न, अपितु निष्ठया, विनयेन तथा त्यागेन भवति। रघुवंशीयजीवनमूल्येषु धनस्य महत्त्वम् अस्ति, किन्तु धनं साध्यम् न, अपितु कर्तव्यपालनस्य तथा लोकहितस्य साधनम् अस्ति। कालिदासस्य दृष्ट्या आदर्शव्यक्तिः सा एव या स्वकीयक्षमतानां उपयोगं समाजस्य हिताय करोति।

3. नैतिकशासनम् तथा सामाजिकसन्तुलनम

राज्यस्य स्थिरता केवलं सैन्यबलस्य अथवा आर्थिकसमृद्धेः परिणामः न भवति। तस्य आधारः न्यायः, अनुशासनम, प्रजावत्सलता तथा शासकस्य नैतिकचरित्रम् अपि अस्ति। रघुवंशे राजानां जीवनं दर्शयति यत् अधिकारैः सह उत्तरदायित्वस्य निर्वहणम् अनिवार्यम् अस्ति। राजा स्वेच्छाचारितायाः स्थाने मर्यादायाः पालनं करोति तथा व्यक्तिगतकामनानां अपेक्षया राजधर्मं महत्त्वपूर्णं मन्यते। एतादृशी व्यवस्था सामाजिकविश्वासस्य निर्माणे सहायकं भवति।

आधुनिकलोकतान्त्रिकव्यवस्थायाम् अपि प्रशासनस्य पारदर्शिता, उत्तरदायित्वम, न्यायपूर्णनीतयः तथा नागरिकाणां हितसंरक्षणम् आवश्यकानि सन्ति। अतः रघुवंशस्य राजधर्मसम्बद्धाः आदर्शाः नैतिकशासनस्य अध्ययनाय उपयोगिनः सन्ति।

कुमारसम्भवमहाकाव्ये लोककल्याणस्य अवधारणा

1. प्रकृतिप्रेम तथा पर्यावरणचेतना

कुमारसम्भवम् इति महाकाव्यस्य आरम्भे एव कालिदासः हिमालयस्य भव्यं स्वरूपं वर्णयतिकृ

"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा

हिमालयो नाम नगाधिराजः।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः।।"
– कुमारसम्भवम, प्रथमसर्गः।

अस्मिन् श्लोके हिमालयः केवलं पर्वतराजरूपेण न वर्णितः, अपितु पृथिव्याः मानदण्डरूपेण प्रतिष्ठापितः। हिमालयस्य वर्णनेन कालिदासः प्रकृतेः महत्त्वं, विशालत्वं तथा जीवनोपयोगितां काव्यात्मकरीत्या प्रकाशयति। भारतीयपरम्परायां पर्वताः, नद्यः, वनानि, वृक्षाः तथा अन्ये प्राकृतिकतत्त्वानि जीवनस्य आधाराः मन्यन्ते। प्रकृतिः मानवस्य उपभोगस्य वस्तुमात्रं न, अपितु जीवनस्य सहचरी तथा संरक्षणीया सम्पदा अस्ति।

यद्यपि आधुनिकपर्यावरणविज्ञानस्य पारिभाषिकशब्दावली प्राचीनकाव्येषु न दृश्यते, तथापि कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणं प्रकृतेः प्रति आदरभावं जागरयति। वर्तमानकाले पर्यावरणसंरक्षणम्, जैवविविधतायाः रक्षणम, जलसंरक्षणम् तथा प्राकृतिकसम्पदां विवेकपूर्णः उपयोगः अत्यन्तम् आवश्यकाः सन्ति। अस्मिन् सन्दर्भे कुमारसम्भवस्य प्रकृतिदृष्टिः सांस्कृतिकप्रेरणां ददाति।

2. तपस्या, आत्मसंयमः तथा व्यापकहितम

कुमारसम्भवे पार्वत्याः तपस्या प्रमुखः प्रसङ्गः अस्ति। पार्वती शिवं प्राप्तुं तपः आचरति। तस्याः तपस्यायां दृढसङ्कल्पः, धैर्यम, आत्मसंयमः तथा लक्ष्यनिष्ठा दृश्यन्ते। अत्र तपस्यायाः अर्थः केवलं व्यक्तिगतकामनायाः पूर्तिः इति सीमितः न भवति। महाकाव्यस्य कथानकानुसारं तारकासुरस्य अत्याचारस्य निराकरणाय कुमारस्य जन्म आवश्यकम् अस्ति। शिवपार्वत्योः संयोगः तथा कुमारस्य आविर्भावः देवसमुदायस्य संरक्षणेन सह व्यापकव्यवस्थायाः पुनर्स्थापनाय सम्बद्धौ स्तः।

अतः पार्वत्याः तपस्या व्यक्तिगतसाधनायाः, धैर्यस्य तथा व्यापकहिताय समर्पणस्य प्रतीकरूपेण व्याख्यातुं शक्यते। अस्मिन् प्रसङ्गे कालिदासः दर्शयति यत् महत् कार्यं सम्पादयितुं आत्मानुशासनम्, निरन्तरप्रयत्नः तथा दृढनिश्चयः आवश्यकाः सन्ति। समाजस्य कल्याणाय अपि व्यक्तिभिः स्वकीयकर्तव्येषु निष्ठा, संयमः तथा समर्पणभावना धारणीया। शिक्षकाः, चिकित्सकाः, प्रशासकाः, वैज्ञानिकाः तथा सामाजिककार्यकर्तारः स्वकर्तव्यस्य निष्ठापूर्वकं पालनं कुर्वन्ति चेत् व्यापकसामाजिकहितस्य साधनं भवति।

3. शिवपार्वत्योः संयोगः तथा लोकमङ्गलम

कुमारसम्भवम् इति महाकाव्यस्य कथावस्तु तारकासुरस्य वधाय समर्थस्य कुमारस्य जन्मेन सह सम्बद्धा अस्ति। शिवस्य तपस्विरूपम् तथा पार्वत्याः साधना कथानकस्य प्रमुखौ आधारौ स्तः। उभयोः संयोगात् कुमारस्य जन्म भवति, यः देवसमुदायस्य रक्षणाय नियुक्तः अस्ति। अस्य कथानकस्य प्रतीकात्मकः अर्थः अपि अस्ति। शक्तेः, ज्ञानस्य, तपस्यायाः तथा उत्तरदायित्वस्य समन्वयेन एव व्यापकहितस्य साधनं भवति। केवलं व्यक्तिगतसामर्थ्यं पर्याप्तं न भवतिय तस्य उपयोगः उचितलक्ष्याय भवितव्यः।

कुमारस्य जन्मसम्बद्धः प्रसङ्गः लोककल्याणस्य रक्षणात्मकं स्वरूपं प्रकाशयति। यदा अन्यायः तथा अत्याचारः वर्धते, तदा तेषां निराकरणाय साहसम, सामर्थ्यम् तथा कर्तव्यनिष्ठा अपेक्ष्यन्ते। एतत् कथानकं न्यायस्य स्थापनायाः तथा सामूहिकसुरक्षायाः महत्त्वं बोधयति। अत्र ध्यानं देयं यत् महाकाव्यस्य धार्मिकं तथा पौराणिकं कथानकं आधुनिकराजनीतिकसिद्धान्तेन पूर्णतया समानं नास्ति। तथापि तस्य नैतिकसन्देशःकृअधर्मस्य प्रतिरोधः, शक्तेः सदुपयोगः तथा व्यापकहितस्य संरक्षणम्कृसमकालीनचिन्तने प्रासङ्गिकः अस्ति।

4. प्रकृतिः, मानवः तथा सृष्टेः समन्वयः

कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतिः तथा मानवजीवनं परस्परसम्बद्धे स्तः। हिमालयस्य वर्णनं, ऋतूनां सौन्दर्यम, वनस्पतीनां महत्त्वं तथा प्राकृतिकवातावरणस्य चित्रणं मानवीयभावनाभिः सह संयुक्तम् अस्ति।

एषः समन्वयः दर्शयति यत् मानवजीवनस्य समृद्धिः प्रकृतेः उपेक्षया सम्भवति न। प्रकृतेः विनाशः अन्ततः मानवसमाजस्य जीवनं प्रभावितं करोति। अतः लोककल्याणस्य व्यापकसंकल्पनायां पर्यावरणस्य संरक्षणम् अपि अन्तर्भवति।

उभयोः महाकाव्ययोः तुलनात्मकम् अध्ययनम

रघुवंशम् तथा कुमारसम्भवम् इत्येतयोः महाकाव्ययोः लोककल्याणस्य अभिव्यक्तौ भेदाः सन्ति, तथापि तयोः मूलभावनायां साम्यं दृश्यते।

प्रथम, रघुवंशे लोककल्याणस्य मुख्यः आधारः आदर्शराजधर्मः तथा प्रजापालनम् अस्ति। अत्र राजा जनहितस्य प्रमुखः उत्तरदायी अस्ति। कुमारसम्भवे तु लोककल्याणस्य आधारः प्रकृतिसम्बद्धता, तपस्या, दैवीशक्तेः समन्वयः तथा व्यापकसुरक्षायाः स्थापना अस्ति।

द्वितीय, रघुवंशे सामाजिकव्यवस्थायाः स्थिरता तथा प्रजानां समृद्धिः प्रमुखतया प्रकाश्यते। कुमारसम्भवे प्राकृतिकव्यवस्थायाः महिमा तथा दुष्टशक्तेः निराकरणस्य आवश्यकता कथानकस्य माध्यमेन अभिव्यज्यते।

तृतीय, उभयोः काव्ययोः व्यक्तिगतजीवनं व्यापककर्तव्येन सह सम्बद्धम् अस्ति। रघुवंशीयनृपाः स्वकीयसुखस्य अपेक्षया प्रजाहितं महत्त्वपूर्णं मन्यन्ते। पार्वती च दृढसङ्कल्पेन तपः आचरति, यस्य कथानकगतं परिणामं व्यापकदैवीयकल्याणेन सम्बद्धम् अस्ति।

चतुर्थ, उभयोः महाकाव्ययोः नैतिकमूल्यानां महत्त्वं स्पष्टम् अस्ति। त्यागः, संयमः, कर्तव्यनिष्ठा, न्यायः तथा सामूहिकहितस्य भावना लोककल्याणस्य आधारतत्त्वानि भवन्ति।

अतः वक्तुं शक्यते यत् रघुवंशम् लोककल्याणस्य सामाजिक–राजनीतिकं स्वरूपं प्रकाशयति, यदा तु कुमारसम्भवम् तस्य प्राकृतिकं, आध्यात्मिकं तथा रक्षणात्मकं स्वरूपं प्रस्तुतयति। उभे मिलित्वा लोककल्याणस्य व्यापकं भारतीयदर्शनं निर्मातः।

समकालीनप्रासङ्गिकता

वर्तमानयुगे कालिदासस्य लोककल्याणसम्बद्धविचाराः विविधेषु क्षेत्रेषु प्रेरणादायकाः सन्ति।

प्रथमं, रघुवंशे प्रतिपादितः राजधर्मः प्रशासनस्य उत्तरदायित्वं स्मारयति। सार्वजनिकधनस्य उपयोगः जनहिताय भवेत, प्रशासनं पारदर्शि भवेत, तथा दुर्बलवर्गाणां हितसंरक्षणं सुनिश्चितं भवेत।

द्वितीयं, त्यागस्य तथा कर्तव्यनिष्ठायाः आदर्शः सामाजिकजीवने महत्त्वपूर्णः अस्ति। व्यक्तयः स्वकीयलाभस्य सीमाम् अतिक्रम्य समाजस्य हिताय कार्यं कुर्वन्ति चेत् सामाजिकविश्वासः तथा सहयोगभावना वर्धते।

तृतीयं, कुमारसम्भवे प्रकृतिप्रति आदरभावः पर्यावरणसंरक्षणस्य सांस्कृतिकाधारं दृढीकरोति। प्राकृतिकसम्पदां संरक्षणम, जलस्य मितव्ययिता, वनानां रक्षणम् तथा पर्यावरणसन्तुलनस्य स्थापना मानवकल्याणाय अनिवार्याणि सन्ति।

चतुर्थं, पार्वत्याः तपस्या धैर्यस्य, आत्मसंयमस्य तथा लक्ष्यनिष्ठायाः महत्त्वं प्रतिपादयति। आधुनिकशिक्षायाम, अनुसन्धानकार्ये तथा सामाजिकविकासे एते गुणाः आवश्यकाः सन्ति।

पञ्चमं, कुमारसम्भवस्य कथानकं सामूहिकसुरक्षायाः तथा अन्यायस्य प्रतिरोधस्य महत्त्वं बोधयति। समाजे न्यायस्य स्थापना केवलं व्यक्तिगतसदाचारस्य विषयः न, अपितु संस्थानां, नेतृत्वस्य तथा सामूहिकप्रयत्नस्य दायित्वम् अपि अस्ति।

तथापि प्राचीनमहाकाव्येषु वर्णितानाम् आदर्शानां आधुनिकप्रयोगः आलोचनात्मकविवेकपूर्वकं करणीयः। प्राचीनराजतन्त्रस्य स्वरूपं आधुनिकलोकतन्त्रात् भिन्नम् अस्ति। अतः तत्र प्रतिपादितानां नैतिकमूल्यानां आधुनिकसंवैधानिकमूल्यैः, समानतया, न्यायेन तथा मानवाधिकारैः सह समन्वयः करणीयः।

निष्कर्षः

उपर्युक्त विवेचनात् स्पष्टं भवति यत् महाकविकालिदासस्य रघुवंशम् तथा कुमारसम्भवम् इत्येतयोः महाकाव्ययोः लोककल्याणस्य भारतीयसंकल्पना बहुआयामीरूपेण अभिव्यक्ता अस्ति। रघुवंशे राजधर्मः, प्रजापालनम्, दानशीलता, त्यागः तथा उत्तरदायित्वबोधः आदर्शसामाजिकव्यवस्थायाः आधाररूपेण प्रतिपादिताः सन्ति। विशेषतः सूर्यस्य उपमया करग्रहणस्य तथा जनहिताय पुनर्विनियोगस्य सम्बन्धः प्रभावशालिरूपेण प्रकाशितः अस्ति।

कुमारसम्भवे हिमालयस्य महिमा प्रकृतेः प्रति आदरभावं जनयति। पार्वत्याः तपस्या आत्मसंयमस्य, धैर्यस्य तथा लक्ष्यनिष्ठायाः प्रतीकं भवति। शिवपार्वत्योः संयोगः तथा कुमारस्य जन्म व्यापकदैवीयव्यवस्थायाः संरक्षणेन सह सम्बद्धौ स्तः।

उभयोः महाकाव्ययोः तुलनात्मकाध्ययनेन ज्ञायते यत् कालिदासस्य लोककल्याणदृष्टिः केवलं भौतिकसमृद्धौ सीमिता नास्ति। तस्यां नैतिकता, सामाजिकउत्तरदायित्वम, प्रकृतिसंरक्षणम, कर्तव्यपालनम् तथा सामूहिकहितस्य भावना समाविष्टाः सन्ति।

अतः कालिदासस्य महाकाव्यानि आधुनिकसमाजाय अपि महत्त्वपूर्णं सन्देशं यच्छन्तिकृव्यक्तेः वास्तविकः विकासः व्यापकसमाजस्य हितेन सह सम्बद्धः भवेत, शासनं जनकल्याणाय समर्पितं भवेत, तथा प्रकृतेः संरक्षणं मानवजीवनस्य अनिवार्यं दायित्वं मन्येत। एषा एव लोककल्याणस्य भारतीयसंकल्पनायाः मूलभावना अस्ति।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. कालिदासः, रघुवंशमहाकाव्यम, प्रथमसर्गः तथा अन्ये प्रासङ्गिकसर्गाः।
2. कालिदासः, कुमारसम्भवमहाकाव्यम, प्रथमसर्गः तथा अन्ये प्रासङ्गिकसर्गाः।
3. वाल्मीकिः, रामायणम, आदर्शराजधर्मस्य तथा लोकहितस्य तुलनात्मकाध्ययनाय।
4. वेदव्यासः, महाभारतम, राजधर्मस्य, नीतिशास्त्रस्य तथा लोककल्याणस्य अध्ययनाय।
5. भगवद्गीता, कर्मयोगस्य, कर्तव्यपालनस्य तथा लोकसङ्ग्रहस्य अवधारणायाः अध्ययनाय।
6. Kane, P. V. History of Dharmaśāstra, धर्मस्य, सामाजिकमूल्यानां तथा भारतीयपरम्परायाः ऐतिहासिकाध्ययनाय।
7. Keith, A. B. A History of Sanskrit Literature, संस्कृतसाहित्यस्य तथा महाकाव्यपरम्परायाः सामान्याध्ययनाय।
8. Macdonell, A. A. A History of Sanskrit Literature, संस्कृतकाव्यपरम्परायाः ऐतिहासिकपरिप्रेक्ष्यस्य अध्ययनाय।